

IKKI TILLI O'QUV LUG'ATLARIDA MUQOBILSIZ LEKSIKANI TALQIN QILISH USULLARI: QIYOSIY TAHLIL

Nuriddinova Dildora
nuriddinivadildora97@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada ikki tilli o'quv lug'atlarida muqobilsiz leksikani talqin qilishning to'rtta asosiy usuli - transliteratsiya + izoh, tavsifiy tarjima, madaniy analog bilan almashtirish va izoh/sharh usuli - leksikografik va qiyosiy tahlil metodlari asosida o'rganiladi. Har bir usul semantik aniqlik, ixchamlik, pedagogik tushunarlik va madaniy ma'noning saqlanishi mezonlari bo'yicha baholanadi. Natijalar aralash (gibrid) usulning o'quv lug'atlari uchun eng samarali ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: muqobilsiz leksika, talqin usullari, transliteratsiya, tavsifiy tarjima, o'quv leksikografiyasi, gibrid model

METHODS OF INTERPRETING CULTURE-SPECIFIC VOCABULARY IN BILINGUAL LEARNER'S DICTIONARIES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Nuriddinova Dildora
nuriddinivadildora97@gmail.com

Abstract: Based on lexicographic and comparative analysis, this article examines four main methods of rendering non-equivalent vocabulary in bilingual educational dictionaries: transliteration with gloss, descriptive translation, cultural-analogue substitution, and the commentary method. Each method is assessed against criteria of semantic accuracy, economy, pedagogical clarity, and retention of cultural meaning. The findings show that a hybrid method is the most effective for pedagogical dictionaries.

Keywords: non-equivalent vocabulary, interpretation methods, transliteration, descriptive translation, pedagogical lexicography, hybrid model

KIRISH

Muqobilsiz leksikaning tipologik xususiyatlari aniqlangach, keyingi muhim masala - bunday birliklarni ikki tilli o'quv lug'atida qanday talqin qilish kerakligidir. Leksikografik amaliyotda bir necha usul mavjud bo'lsa-da, ularning har biri o'z afzallik va cheklovlariga ega, bu esa lug'at tuzuvchidan ongli tanlovni talab qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi mavjud talqin usullarini pedagogik mezonlar asosida qiyosiy baholash va o'quv lug'atlari uchun optimal yondashuvni aniqlashdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda leksikografik tahlil va qiyosiy metod qo'llanildi. To'rtta talqin usuli - transliteratsiya + qisqa izoh, tavsifiy (izohli) tarjima, madaniy analog bilan almashtirish, kengaytirilgan sharh - nazariy jihatdan tavsiflandi, so'ngra har biri to'rtta mezon bo'yicha baholandi: semantik aniqlik, ixchamlik (lug'at maqolasi hajmiga ta'siri), pedagogik tushunarlik (o'quvchi uchun qulaylik) va madaniy konnotatsiyaning saqlanishi. Baholash sifat ko'rsatkichlari (+, ±, -) asosida amalga oshirildi.

NATIJALAR

Usul	Semantik aniqlik	Ixchamlik	Pedagogik tushunarlik	Madaniy ma'no saqlanishi
Transliteratsiya + izoh	±	+	±	+
Tavsifiy tarjima	+	-	+	±
Madaniy analog	-	+	+	-
Kengaytirilgan sharh	+	-	±	+
Gibrid (aralash) usul	+	±	+	+

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, hech bir usul barcha mezonlar bo'yicha bir vaqtning o'zida yuqori ko'rsatkichga ega emas. Masalan, "hashar" so'zi faqat madaniy analog orqali berilsa ("community work"), ixcham bo'ladi, biroq o'zbek jamoat hayotiga xos ixtiyoriylik va jamoaviylik ma'nosi yo'qoladi. Aksincha, kengaytirilgan sharh orqali berilganda ma'no to'liq saqlanadi, ammo lug'at maqolasi hajman ortadi.

Gibrid usul - transliteratsiya bilan boshlab, qavs ichida qisqa tavsifiy izoh berish (masalan, "hashar - hashar (jamoat bo'lib, ixtiyoriy ravishda birgalikda ish bajarish an'anasi)") - barcha to'rtta mezon bo'yicha o'rtacha yoki undan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib chiqdi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, muqobilsiz leksikani talqin qilishda yagona "universal" usul mavjud emas - tanlov leksema turiga (etnografik realiyami, institutsional atamami yoki marosim leksikasimi) va lug'atning maqsadli auditoriyasiga bog'liq bo'lishi kerak [Komissarov, 132]. Shu bilan birga, gibrid usul o'quv lug'atlari uchun eng muvozanatli yechim sifatida namoyon bo'ladi, chunki u ham ixchamlik, ham ma'no yaxlitligini saqlashga xizmat qiladi [Vlaxov, Florin, 87]. Bu fikrni leksikografik amaliyotga oid tadqiqotlar ham tasdiqlaydi: o'quv lug'atida

maqola hajmi va izohning didaktik qulayligi eng muhim mezonlardan biri hisoblanadi [Dubichinskiy, 96].

Translitteratsiya + qisqa izoh usuli muqobilsiz birlikning tashqi shaklini va milliy-madaniy rangi saqlanishini ta'minlaydi [Zgusta, 312]. Biroq bu usulning samarasi o'quvchining fonetik va orfografik tayyorgarligiga bog'liq. Agar translitteratsiya qilingan birlik qavs ichidagi izoh bilan mustahkamlanmasa, u o'quvchi uchun tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin [Atkins, Rundell, 205]. Shuning uchun translitteratsiyani qo'llashda izohning qisqa, aniq va mazmunli bo'lishiga alohida e'tibor qaratish lozim [Landau, 154]. Masalan, "hashar" so'zini faqat "hashar" shaklida berish o'quvchiga hech narsa anglatmaydi; qavs ichida "jamoat bo'lib, ixtiyoriy ravishda birgalikda ish bajarish an'anasi" kabi izoh berilishi zarur [Rahmatullayev, 178].

Tavsifiy tarjima usuli semantik aniqlik jihatidan yuqori ko'rsatkichga ega, chunki u birlikning mazmunini to'liqroq ochib berishga xizmat qiladi [Komissarov, 132]. Ammo bu usulning asosiy kamchiligi - lug'at maqolasining hajman kattalashuvi va ba'zan izohning cho'zilib ketishidir [Bergenholtz, Tarp, 112]. Ayniqsa, o'quv lug'atlarida har bir so'zga keng tavsif berish lug'atdan foydalanish tezligini pasaytiradi, o'quvchi e'tiborini asosiy ma'nodan chalg'itadi [Svensen, 401]. Shu bois tavsifiy tarjimani qo'llashda izohni bir-ikki jumla bilan cheklash, eng muhim semantik belgilarnigina keltirish maqsadga muvofiqdir [Dubichinskiy, 96].

Madaniy analog bilan almashtirish usuli ixchamlilik va pedagogik tushunarliklik jihatidan qulay ko'rinadi [Newmark, 75]. Masalan, "hashar"ni "community work" deb berish o'quvchiga tez tushunarli bo'ladi. Biroq bunda madaniy konnotatsiya, ya'ni o'zbek jamoat hayotiga xos ixtiyoriylik, jamoaviylik va an'anaviylik ma'nosi yo'qoladi [Vlaxov, Florin, 87]. Bunday holatda o'quvchi so'zning lug'aviy ma'nosini bilsa-da, uning madaniy mazmunini to'liq anglamaydi [Rahmatullayev, 178]. Demak, madaniy analog usulidan faqat qisman, ya'ni izoh bilan birgalikda foydalanish maqsadga muvofiqdir [Landau, 154].

Kengaytirilgan sharh usuli madaniy ma'noni saqlash va semantik aniqlikka erishishda eng boy imkoniyatlarga ega [Zgusta, 312]. U orqali muqobilsiz birlikning tarixiy, ijtimoiy, etnografik va konnotativ qirralarini ochib berish mumkin [Bergenholtz, Tarp, 112]. Ammo bu usulning kamchiligi - lug'at maqolasining haddan tashqari og'irlashuvi va o'quvchi uchun zerikarli bo'lib qolishidir [Svensen, 401]. Shuning uchun kengaytirilgan sharh asosan ilg'or darajadagi o'quvchilar, filologlar yoki tarjimonlar uchun mo'ljallangan lug'atlarda qo'llanishi maqsadga muvofiq [Atkins, Rundell, 205]. Boshlang'ich va o'rta darajadagi o'quvchilar uchun esa qisqa, aniq va ko'rgazmali izoh afzal [Dubichinskiy, 96].

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, hech bir usul barcha mezonlar bo'yicha bir vaqtning o'zida yuqori ko'rsatkichga ega emas [Komissarov, 132]. Masalan, "hashar"

soʻzi faqat madaniy analog orqali berilsa ("community work"), ixcham boʻladi, biroq oʻzbek jamoat hayotiga xos ixtiyoriylik va jamoaviylik maʼnosi yoʻqoladi [Vlaxov, Florin, 87]. Aksincha, kengaytirilgan sharh orqali berilganda maʼno toʻliq saqlanadi, ammo lugʻat maqolasi hajman ortadi [Zgusta, 312]. Shu bois amaliy leksikografiyada har bir usulning kuchli va zaif tomonlarini hisobga olgan holda, ularni birgalikda qoʻllash tamoyiliga tayanish zarur [Landau, 154].

Gibrid usul - transliteratsiya bilan boshlab, qavs ichida qisqa tavsifiy izoh berish (masalan, "hashar - hashar (jamoat boʻlib, ixtiyoriy ravishda birgalikda ish bajarish anʼanasi)") - barcha toʻrt mezon boʻyicha oʻrtacha yoki undan yuqori koʻrsatkichga ega boʻlib chiqdi [Komissarov, 132]. Bu usulning afzalligi shundaki, u bir tomondan, soʻzning milliy shaklini saqlaydi, ikkinchi tomondan, oʻquvchiga uning mazmunini tez yetkazadi [Atkins, Rundell, 205]. Bundan tashqari, gibrid usul lugʻat maqolasini haddan tashqari kengaytirmasdan, madaniy maʼnoning saqlanishiga xizmat qiladi [Svensen, 401]. Shu jihatdan u oʻquv leksikografiyasining asosiy talablariga - ixchamlik, aniqlik, tushunarlik va madaniy moslik - eng yaqin yondashuv hisoblanadi [Dubichinskiy, 96].

Alohida eʼtiborga molik jihat - ortiqcha izohlashning xavfi: haddan tashqari uzun sharh lugʻat maqolasini ogʻirlashtirib, oʻquvchi eʼtiborini asosiy maʼnodan chalgʻitishi mumkin [Bergenholtz, Tarp, 112]. Shu sababli gibrid usulni qoʻllashda izoh hajmini bir-ikki qisqa jumla bilan cheklash tavsiya etiladi [Landau, 154]. Izohda faqat oʻquvchi uchun eng zarur boʻlgan semantik va madaniy belgilar keltirilishi, ortiqcha ensiklopedik maʼlumotlardan voz kechish lozim [Svensen, 401]. Bu esa, oʻz navbatida, lugʻatning amaliy qulayligini oshiradi va oʻquvchining mustaqil foydalanish koʻnikmasini shakllantiradi [Atkins, Rundell, 205].

Yana bir muhim jihat shundaki, talqin usulini tanlashda muqobilsiz leksikaning tipologik turi hal qiluvchi rol oʻynaydi [Komissarov, 132]. Etnografik realiyalar (taom, kiyim, urf-odat) koʻproq transliteratsiya va madaniy sharhga muhtoj boʻlsa, institutsional atamalar (maʼmuriy, huquqiy, iqtisodiy birliklar) tavsifiy tarjima yoki funksional analog orqali berilishi mumkin [Vlaxov, Florin, 87]. Marosim leksikasi esa koʻpincha kengaytirilgan sharhni talab qiladi, chunki uning ortida muayyan madaniy stsenariy yotadi [Rahmatullayev, 178]. Demak, lugʻat tuzuvchi avvalo leksema turini aniqlab, soʻngra unga mos talqin usulini tanlashi kerak [Dubichinskiy, 96].

Oʻquv lugʻatlarining maqsadli auditoriyasi ham talqin usuliga bevosita taʼsir qiladi [Bergenholtz, Tarp, 112]. Boshlangʻich darajadagi oʻquvchilar uchun qisqa, sodda va koʻrgazmali izohlar afzal boʻlsa, ilgʻor darajadagi oʻquvchilar uchun madaniy sharh, tarixiy izoh va konnotativ maʼnolar muhim ahamiyat kasb etadi [Atkins, Rundell, 205]. Shuning uchun bir xil muqobilsiz birlik turli darajadagi lugʻatlarda turlicha talqin qilinishi mumkin [Landau, 154]. Bu esa oʻquv leksikografiyasida differensial yondashuv zarurligini koʻrsatadi [Dubichinskiy, 96].

Shuni ham ta'kidlash lozimki, muqobilsiz leksikani talqin qilishda madaniy konnotatsiyaning saqlanishi nafaqat lingvistik, balki madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirish bilan ham bog'liq [Newmark, 75]. O'quvchi chet tilidagi muqobilsiz birlikni faqat izoh orqali o'zlashtiribgina qolmay, balki o'sha birlik ortidagi madaniy kontekstni ham tushunishi kerak [Rahmatullayev, 178]. Masalan, ingliz tilidagi "privacy", "commencement", "potluck" kabi birliklar o'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri leksik ekvivalentga ega emas. Ularni izohlashda nafaqat so'z ma'nosi, balki ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va muloqot me'yorlari ham hisobga olinishi lozim [Vlaxov, Florin, 87]. Aksincha, o'zbek tilidagi "navbat", "hashar", "mahsulot", "dutor", "atlas" kabi birliklar ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega emas yoki ularning ma'no qirralari to'liq qoplanmaydi [Rahmatullayev, 178].

Gibrid usulning amaliy afzalligi shundaki, u lug'at maqolasini bir necha bosqichda qurish imkonini beradi: birinchi bosqichda lemma va transliteratsiya, ikkinchi bosqichda qisqa izoh yoki tavsifiy tarjima, uchinchi bosqichda funksional ekvivalent yoki kontekstual muqobil, to'rtinchi bosqichda madaniy sharh yoki illyustratsiya, beshinchi bosqichda misol va stilistik belgi [Zgusta, 312]. Bunday model o'quvchi uchun qulay bo'lishi bilan birga, lug'atning ilmiy ishonchliligini ham oshiradi [Landau, 154]. Ayniqsa, elektron lug'atlarda bu bosqichlarni giperhavola, audio va vizual materiallar bilan boyitish imkoniyati mavjud [Atkins, Rundell, 205].

Muqobilsiz leksikani tasniflashda bir necha mezonlarga tayanish ham talqin usulini tanlashni osonlashtiradi: mavzu sohasi (taom, kiyim, urf-odat, tarix, ma'muriyat, san'at), ifoda shakli (so'z, birikma, frazeologizm), ekvivalentlik darajasi (mutlaq, nisbiy, qisman), madaniy yuklama (neytral, konnotativ, ramziy), qo'llanish doirasi (adabiy, so'zlashuv, ilmiy, rasmiy) [Komissarov, 132]. Bu tasnif lug'at maqolasini differensial tarzda qurish, izoh hajmini belgilash va funksional ekvivalentni tanlashda amaliy yordam beradi [Bergenholtz, Tarp, 112]. Shu bois kelgusida muqobilsiz birliklarning tipologik tasnifini ishlab chiqish o'quv leksikografiyasining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda [Dubichinskiy, 96].

Umuman olganda, muqobilsiz leksikani talqin qilishda yagona qolipdan voz kechib, leksema turi, o'quvchi darajasi, lug'at maqsadi va madaniy masofani hisobga olgan holda gibrid yondashuvni qo'llash eng samarali yo'l hisoblanadi [Komissarov, 132]. Bu yondashuv transliteratsiya, tavsifiy izoh, madaniy analog va kengaytirilgan sharhning kuchli tomonlarini birlashtirib, ularning kamchiliklarini kamaytirishga xizmat qiladi [Vlaxov, Florin, 87]. Shu ma'noda, tadqiqot natijalari ikki tilli o'quv lug'atlarida muqobilsiz leksikani talqin qilishning yaxlit modelini yaratish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin [Zgusta, 312]. Kelgusida mavjud lug'atlardagi kamchiliklarni tahlil qilish, korpusga asoslangan misollarni jalb qilish va

elektron lugʻatlar imkoniyatlaridan foydalanish ushbu modelni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi [Atkins, Rundell, 205].

XULOSA

Tadqiqot natijalariga koʻra, ikki tilli oʻquv lugʻatlarida muqobilsiz leksikani talqin qilishda transliteratsiya va ixcham tavsifiy izohni birlashtiruvchi gibrid usul eng maqbul yondashuv hisoblanadi. Ushbu xulosa keyingi tadqiqot bosqichida mavjud lugʻatlardagi kamchiliklarni tahlil qilish va yaxlit model taklif etish uchun metodologik asos boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie. - M.: ETS, 2002. - 424 s.
2. Vlastov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. - M.: Mejdunarodnye otnosheniya, 1980. - 343 s.
3. Zgusta L. Manual of Lexicography. - Prague: Academia, 1971. - 360 p.
4. Landau S. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. - Cambridge: CUP, 2001. - 477 p.
5. Atkins B.T.S., Rundell M. The Oxford Guide to Practical Lexicography. - Oxford: OUP, 2008. - 540 p.
6. Svensen B. A Handbook of Lexicography. - Cambridge: CUP, 2009. - 535 p.
7. Bergenholtz H., Tarp S. Manual of Specialised Lexicography. - Amsterdam: Benjamins, 1995. - 254 p.
8. Dubichinskiy V.V. Uchebnaya leksikografiya. - Kharkov: Osnova, 1998. - 192 s.
9. Rahmatullayev Sh. Leksikografiya asoslari. - T.: Universitet, 2010. - 220 b.
10. Newmark P. Approaches to Translation. - Oxford: Pergamon, 1981. - 200 p.